

Опозиція «усне–писемне» у творчості Тараса Шевченка

Одна з ключових опозицій Шевченкової поезії пов'язана з художньо-сисловою інтерпретацією різних форм мовного буття, а саме з протиставленням писемної мови усному мовленню.

Художнє вирішення цієї опозиції варто розглядати в контексті тогочасних статусних і соціокультурних характеристик української та російської мов, співвідношенням різних форм їхнього побутування. Саме білінгвальна або, радше, диглосна специфіка тогочасної мовної ситуації України зумовила властиву поетичній творчості Шевченка кореляцію між протиставленням усної і писемної форм культури й антагоністичними українсько-російськими відносинами в політичній та мовно-культурній сферах.

Асиміляційна політика царського уряду, впровадження російської мови в адміністративних, освітніх, публічних сферах суспільного життя обмежили побутування української мови територіальними різновидами усного народного мовлення. Імперська русифікація перервала на підросійській Україні зв'язок української мови зі своєю давньою писемною традицією. Згідно зі стратегією російської асиміляційної практики вилучення з ужитку українськомовної писемної культури мало унеможливити формування загальнонародної літературної мови як чинника національної консолідації українців.

Геній Шевченка зруйнував імперський проєкт створення триєдиного російського народу, який об'єднував би у своєму складі, крім росіян, ще й українців і білорусів. Своєю творчістю поет заклав культурні основи української нації, використавши багаті ресурси народного мовлення й усної народної словесності.

Творчість Шевченка належить до європейської течії романтизму, розвиток якого відзначався особливою інтенсивністю в літературах Середньо-Східної Європи,

серед тих народів, які втратили національну незалежність. В умовах бездержавності романтична література виконувала місію збереження національної ідентичності. Визначальною рисою цієї літератури була орієнтація на народну творчість, в її образно-сислової системі домінувала народно-фольклорна течія. Усі аспекти й тенденції романтичної течії, як зазначає Дмитро Наливайко, «найповніше втілення отримали у творчості Шевченка, яка в цьому сенсі становить вищий вияв українського романтизму» [3].

Поетичну творчість Шевченка надихали два основних джерела – усна народна словесність і християнсько-біблійна традиція. Обидві ці стильові доміанти орієнтовані на усні, а не писемні форми мовлення. Це стосується і біблійної тематики, оскільки, приміром, псалми передбачають усне співане виконання.

Що ж до народнописемної творчості, то поет, за свідченням очевидців, знав «силу без ліку» народних пісень і переймав їх з одного разу [1, с. 40]. За словами Михайлини Коцюбинської, «пісня завжди жила в свідомості і, очевидно, в підсвідомості Шевченка як голос України».

І в листуванні, і в творчості поета знаходимо багато свідчень того, що рідну мову він сприймав передусім у її звучанні, в її живомовному побутуванні, у думках і піснях народних співців – кобзарів та лірників.

Звертаючись до брата Микити в листі від 18 листопада 1839 р. з проханням писати йому «не по-московському, а по-нашому», поет додає: «Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що всяку ніч тільки і бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи), весело стане, прокинусь, запла-

чу». Вислів «хоч через папір почую рідне слово» показує, як сильно тужив поет у російськомовному оточенні Петербурга за рідною мовою в її живомовному звучанні.

Усна слово становило для Шевченка особливу емоційну цінність не лише як мова дитинства, мова довілля, у якому він виростав. Усна народна словесність була також для поета важливим джерелом історичної пам'яті, правдивого знання про минулі події, яке народ зберігав, передаючи його від одного покоління до іншого.

У зв'язку з цим варто наголосити на відмінностях між усним і писемним типами культури, про що писав Юрій Лотман. Як зазначав учений, в усній культурі, на відміну від писемної, урочище, святилище, ідол «включаються» в культурний ужиток ритуалом, гаданнями, піснями і танцями – і всі ці дії приурочені до певного часу, пов'язані з природними явищами – розташуванням зірок і сонця, місяця, циклічними вітрами й дощами, періодичним прибуттям води в річках тощо. Природні явища сприймаються в народній усній культурі як знаки нагадування і передбачення [4, с. 108].

Від самих початків творчого шляху Шевченко задекларував свою духовну спорідненість із народними співцями – кобзарями й лірниками, яким у народній культурі належала особлива місія збереження й передавання історичної пам'яті від старшого покоління до молодшого. На спорідненості своєї творчості з кобзарським мистецтвом поет неодноразово наголошує, характеризуючи власну поетичну мову як співану, наприклад у «Гайдамаках»: «*А то співа: "Грає синє море"; ...а тепер не ту; не ту заспіваю, іншої заграю*». В епілозі поеми зроблено акцент на усному характері оповіді про минулі події:

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи...

Наголошується також на збереженні зафіксованої в переказах і піснях колективної народної пам'яті, що передається безпосередньо з уст в уста, від старшого покоління до молодшого:

Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Образ кобзаря Перебенді з однойменної поезії можна трактувати як alter-ego поета. Перебендя не тільки знавець і ретранслятор багатючих скарбів народної творчості, він сам є непересічною, творчо обдарованою особистістю, духовний світ якого перебуває у гармонійному єднанні з природою, з місцевим ландшафтом. Він володіє вищим сакральним знанням, умінням розпізнавати живі голоси природного світу та відчитувати їх як знаки передбачення й нагадування, про що писав Ю. Лотман, характеризуючи тип усної культури:

А думка край світа на хмарі літа...
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує –
Його на сім світі ніхто не прийма...

У поемі «Гайдамаки» таке гармонійне єднання духовного й природного космосу у світосприйнятті носіїв народної мудрості поет протиставляє схоластичному псевдознанню «письменних, дрюкованих», за висловом Шевченка, людей:

...Такі, бачте, люди:
Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, – каже, – сходить,
Та не так і світить,
Отак, – каже, – було б треба...»
Що маеш робити?
Треба слухать, може й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...

Народнорозмовна мова, пісенна творчість, усна історія, переказувана з уст в

уста, без допомоги писемної фіксації протистоїть у Шевченка писемній мові як мові чужій, накинутій колонізатором.

Писемна культура, що в підросійській Україні впроваджувалася через уже сформовану на той час російську літературну мову, в Шевченка має винятково негативні конотації як знаряддя винародовлення українців, відчуження їх від своєї історії, традицій, народної етики. Вона представлена в Шевченковій поезії трьома сферами – освітою, імперським дискурсом тлумачення історії й псевдопоезією придворних одописців.

У поемі «Сон («У всякого своя доля...»)» поет відтворює згубні наслідки штучної, відірваної од рідного ґрунту чужомовної освіти українців в образі квітів, засушених «московською блекотою в німецьких теплицях», а Україна, яка втрачає своїх дітей, постає в образі бездітної вдови:

Україно! Україно!
 Оце твої діти,
 Твої квіти молодії,
 Чорнилом политі.
 Московською блекотою
 В німецьких теплицях
 Заглушені!.. Плач, Україно,
 Бездітна вдовице!

Імперська освіта, як показує поет, має два наслідки. Вона призводить або до відчуження од рідного ґрунту, перериваючи родинні, соціальні й етнокультурні зв'язки людини зі своєю спільнотою, або ж пробуджує усвідомлення своєї соціальної й етнічної приниженості, зроджує прагнення помсти, що провокує вибух насильства, який може набрати жорстоких ірраціональних форм, як це зображено в поемі «Варнак».

Опозиція «усне – писемне» уособлює також протиставлення правдивого історичного знання, яке народ зберігає в усних переказах, сфальшованому трактуванню визвольної боротьби українців в офіційній історіографії, пор., зокрема, відому поле-

міку Шевченка з істориком А. Скальковським у поезії «Холодний Яр»:

«Гайдамаки не воїни –
 Разбойники, воры,
 Пятно в нашей истории...»
 Брешеш, людоморе!
 За святую правду-волю
 Разбойник не стане,
 Не розкує закований
 У ваші кайдани
 Народ темний..

Ще одна сфера російської писемної культури, до якої поет висловлює неприховану зневагу, – це вірнопіддане словес'я придворних поетів. Для прикладу можна навести коментар поета до портрета імператриці в поемі «Сон («У всякого своя доля...»)»:

А я, дурний, не бачивши
 Тебе, цяце, й разу,
 Та й повірив тупорилим
 Твоім віршомазам.

У поезії «Царі» Шевченко саркастично імітує високий стиль придворних одописців:

Старенька сестро Аполлона,
 Якби ви часом хоч на час
 Придибали-таки до нас.
 Та, як бувало во дні они,
 Возвисили б свій Божий глас
 До оди пишно-чепурної,
 Та й заходилися б обоє
 Царів абощо воспівать.

Той же іронічний мотив звучить і в останній поезії Шевченка «Чи не покинуть нам, небого»:

...І тоді,
 Поки б химерив мудрий дід,
 Творили б, лежа, епопею,
 Парили б скрізь понад землю,
 Та все б гексаметри плели,
 Та на горище б однесли
 Мишам на спідання.

Отже, Шевченкова поезія, ґрунтуючись на природних джерелах живого народно-го слова і фольклору в протиставленні

до штучної писемної культури Російської імперії, заклала основи української літера-

турної мови і в її усному, і в писемному різновидах.

Література

1. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський / О. Кониський. – Л.: Вид-во наук. тов. ім. Т. Шевченка, 1898. – Т.1.

2. Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка: Літературно-критичний нарис / М. Коцюбинська. – К.: Радянський письменник, 1990. – С. 76.

3. Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка / Д. Наливайко // Слово і час. – 2007. – № 1.

4. Лотман Ю. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. Лотман // Избранные статьи: в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры.

2014 р.

Чому загинули Гонтині діти

Дискурс насильства у творчості Тараса Шевченка

У сюжетному розгортанні картин жорстокої міжетнічної боротьби, зображеної в Шевченкових «Гайдамаках», кульмінацією є сцена, в якій Гонта вбиває своїх малолітніх дітей-католиків.

Акцентована в поемі безжальність повстанців і їхніх провідників видалася надмірною й тенденційною навіть соратникам Шевченка. «Драма Ваша – кривава різанина, від якої мимоволі відвертаєшся», – писав П. Куліш у листі до поета [2, с. 54].

Найвпливовіший же російський критик того часу В. Белінський після публікації поеми оголосив Шевченка графоманом. «Поэма наполнена вычурами и замашками, свойственными всем плохим пиитам... – писав він у рецензії. – Здесь есть все, что подобает каждой малороссийской поэме: здесь ляхи, жидаы, казаки; здесь хорошо ругаются, пьют, бьют, жгут, режут, ну разумеется, в антрактах кобзарь (ибо без кобзаря какая уже малороссийская поэма!) поет свои вдохновенные песни без особенного смысла, а дивчина плачет, а буря гомонит...» [3].

У наш час, позначений амбівалентним характером культурного розвитку, коли постсоветська переоцінка явищ української культури відбувається з двох проти-

лежних, ба навіть антагоністичних позицій – з погляду українського і погляду російського, колишні імперські інтерпретації творчості Шевченка знайшли своїх численних адептів.

У статтях, автори яких ставлять собі за мету принизити і скомпрометувати поета, сцени насильства в його творчості висувуються як аргумент для сумнівів у гуманістичній основі його світогляду. Для прикладу можна навести статтю «Образ по подобию», опубліковану в березневому числі газети «Столичные новости» за 2000 р. Стаття авторства Сергія Васильєва-молодшого претендує на певне узагальнення поглядів київських старшокласників на Шевченкову творчість. Як пише автор, він «пережил сильное разочарование в Главном Национальном Поэте и Патриоте. Причиной было даже не то, что этот, как нам твердили на уроках, гуманист и космополит чуть ли не сладострастно описывал в своих поэмах истязания и убийства поляков и евреев, но, главным образом, поразивший меня фрагмент дневников (писаных, между прочим, по-русски), где о встрече с отцом он упомянул небрежно, вскользь, зато об отсутствии в дорожной сумке колбасы разразился многословной жалобой» [4].